

AZƏRBAYCAN TƏZKİRƏLƏRİNİN TƏSNİFATI: DİLİ, STRUKTURU, ƏHATƏ ETDİYİ COĞRAFIYA VƏ DÖVR*

*Vüsale MUSALI***

ÖZET

XVI. yüzyıldan başlayarak Azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən çeşitli şair tezkireləri kaleme alınsa da, Azərbaycan tezkirecilik tarihinin teorik açıdan sistematik olarak araştırılmasına, tezkirecilik tarihimizin ortaya konmasına teşebbüs gösterilmemiştir. Azərbaycanlı tezkireciler tarafından 40'tan fazla tezkirenin kaleme alınmasına rağmen, bunların çok az kısmı incelenmeye tabi tutulmuş ve yayınlanmıştır. Şimdiye kadar bazı Azərbaycan tezkireleri – Sadık Bey Afşar'ın "Mecmau'l-Havas"ı, Merağalı Muhammed Hasan Han İtimadü's-Saltana'nın "Hayrat-ı Hesan"ı, Seyyid Azim Şirvani'nin "Tezkire"si, Muhammed Ağa Müctehidzade'nin "Riyâzu'l-Aşîkîn"i, Muhammed Ali Terbiyet'in "Dânişmendân-ı Azerbaijan"ı, Mir Muhsin Nevvâb'ın "Tezkire-yi Nevvâb"ı, Gulam Memmedli'nin "Tezkire"si ve Şahin Fazıl'ın "Tezkire"si Azerbaijan'da basılmıştır. Azerbaijan tezkirecilik tarihinin şimdiye kadar sistematik olarak öğrenilmemesinin bir sonucu olarak tezkire yazarı olan bazı Azərbaycanlı müellifler Fars kökenliymiş gibi gösterilmiştir.

Makalede Azerbaijan tezkirecilik tarihi tanıtılmış, Azerbaijan tezkireleri sınıflandırılmış, onların dil ve yapı özellikleri, kapsadığı coğrafya ve dönem, yazıldıkları zaman ve mekan ilk kez olarak karşılaştırmalı bir biçimde incelenmiştir.

Yürüttüğümüz araştırmaların sonucu olarak, Azerbaijan tezkire araştırmacılarının karşısında önemli meselelerin durduğunu ve birçok tezkirelerimizin kendi araştırmacılarını beklediğini söyleyebiliriz. XVI. yüzyılın ortalarından XX. yüzyılın başlarına kadar telif edilmiş Azerbaijan tezkirelerinin transkripsiyon ve çeviri metinleri yapıldıktan sonra tezkirelerin kendi dönemlerinin edebî ortamı kapsamında analizi yapılmalı, tezkireler esas alınarak edebiyat eleştirisinin, tercüme sanatının, Azerbaijan ediplerinin diğer halkların ve ülkelerin edebiyat adamlarıyla edebî ve kültürel ilişkilerinin tarihi öğrenilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaijan, tezkirecelik, dil, coğrafya, zaman.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Bakü Devlet Üniversitesi, El-mek: tezkireshinas@yahoo.com

CLASSIFICATION OF AZERBAIJANI TADHKIRAS: THEIR LANGUAGE AND STRUCTURE, GEOGRAPHY AND EPOCH THEY COVER

ABSTRACT

Though since XVI century there were written different memoirs of poets (tadhkiras) by Azerbaijani authors, any effort to compile and research the history of Azerbaijani tadhkiras from theoretical point of view was carried out. Azerbaijani tadhkira writers composed more than 40 tadhkiras, but a few of them were investigated and published. Up today some Azerbaijan tadhkiras – Sadig Bey Afshar's "Majma al-Khavas", Maraghali Muhammad Hassan Khan Itimad al-Saltana's "Khayrat-i Hesani", Seyyid Azim Shirvani's "Tadhkira", Muhammad Agha Mujtahidzada's "Riyaz al-Ashiqin", Muhammad Ali Tarbiyat's "Danishmandan-i Azerbaijan", Mir Muhsin Nevvab's "Tezkire-i Nevvab", Gulam Memmedli's "Tadhkira" and Shahin Fazil's "Tadhkira" were published in Azerbaijan. As a result of not being systematically researched some Azerbaijanian tadhkira writers were presented as Persian origin.

In current article we comparatively introduced the history of Azerbaijan tadhkiras, their language and structure characteristics, time and place which they were written, geography and epoch they cover were first time classified.

As a result of our investigations we can say that there are too many important problems expecting Azerbaijan tadhkira scholars and a lot of tadhkiras are waiting for their researchers. After being transcribed and translated, Azerbaijan tadhkiras composed from the middle of XVI century till the beginning of XXI century have to be analyzed in background of the literary atmosphere of their epoch, the history of literary criticism, translation art and literary and cultural relations of Azerbaijanian literary figures with poets and writers of other nations and countries must be investigated on the basis of tadhkiras.

Key Words: Azerbaijan, tadhkiras, language, geography, epoch.

Giriş

XVI əsrdən etibarən Azərbaycanlı təzkirəçilər tərəfindən müxtəlif təzkirələr qələmə alınsa da Azərbaycan təzkirəçilik tarixinin nəzəri baxımdan sistemli şəkildə araşdırılmasına, təzkirəçilik tarixinin ortaya qoyulmasına təşəbbüs göstərilməmişdir. Azərbaycanlı təzkirəçilər tərəfindən qırxdan artıq təzkirənin qələmə alınmasına baxmayaraq, bunların çox az qismi tədqiqata cəlb olunmuş və nəşr edilmişdir. İndiyə kimi bəzi Azərbaycan təzkirələri – Sadiq bəy Əfşarın "Məcmə-ül-xəvas"ı, Marağalı Məhəmmədhasən xan Etimadüssəltənənin "Xeyratı-həsani", Seyid Əzim Şirvaninin "Təzkirə"si, Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin "Riyazül-əşiqin"i, Məhəmmədəli Tərbiyətin "Danışməndani-Azərbaycan"ı, Mir Möhsün Nəvvabın "Təzkireyi-Nəvvab"ı, Qulam Məmmədlinin "Təzkirə"si və Şahin Fazilin "Təzkireyi-Şahin"i Azərbaycanda işıq üzü görmüşdür.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

XVI əsrdən etibarən yaranıb inkişaf edən Azərbaycan təzkirəçilik tarixinin indiyə kimi sistemli şəkildə, nəzəri baxımdan öyrənilməməsi nəticəsində Azərbaycanlı müəlliflərin yazdıqları təzkirələr Fars təzkirələri kimi təqdim olunmuş və olunmaqdadır.

Məqalədə Azərbaycan təzkirəçilik tarixinə nəzər salınmış, Azərbaycan təzkirələrinin təsnifatı, dili, strukturu, təzkirələrin əhatə etdiyi coğrafiya və dövr, yazıldıqları zaman və məkan ilk dəfə olaraq tədqiqata cəlb olunmuşdur. Azərbaycan təzkirəçilik tarixinin sistemli şəkildə nəzəri baxımdan araşdırılmasına ilk dəfə tərəfimizdən təşəbbüs göstərilmişdir. Bu zaman Türkiyə təzkirəşünaslıq məktəbinin əsas nümayəndələri prof. H.İpekten, prof. H.Tolasa və prof. M.İsenin bir-birindən dəyərli elmi-nəzəri tədqiqatları əsas götürülmüşdür (bax: İpekten 1991; Tolasa 1983; İsen 2010). Əgər Türkiyə təzkirələrinin tədqiq tarixinə nəzər salsaq bu sahədə çox böyük işlərin görüldüyü məlum olur və sözügedən tədqiqatçıların bu sahədəki dəyərli işləri, yaratdıqları təzkirəşünaslıq məktəbi təqdirəlayiqdir.

Azərbaycan təzkirələri dedikdə, müəlliflərin milli mənsubiyyətini əsas götürürük. Belə ki, yazıldığı dildən və məkandan asılı olmayaraq, Azərbaycanlı müəlliflərin qələmə aldıqları təzkirələr Azərbaycan təzkirələri hesab edirik. Məsələyə orta əsrlər dövrünün prizmasından yanaşdıqda, burada “Azərbaycan təzkirələri” və “Azərbaycanlı təzkirəçilər” ifadələri də müəyyən qədər şərti xarakter daşıyır. Çünki həmin dövrə nəzər saldıqda, coğrafi vəziyyət baxımından Rum və Orta Asiya, dil xüsusiyyətləri baxımından Osmanlı və Cığatay ədəbiyyatları arasında qalmış böyük bir türk-oğuz topluluğunun olduğunu görürük. Bu topluluq Qaraqoyunlu, Ağqoyunlu, Səfəvi, Əfşar və Qacar səltənətlərini qurmuş və idarə etmiş, Azərbaycan türkcəsində danışmış türk soylu ellərin məcmusundan ibarətdir. Əsas etibarilə Azərbaycanda yaşamalarına rəğmən, dövrün hərbi-siyasi prosesləri fonunda ölkəmizin tarixi-coğrafi həddlərini aşaraq, Şərqi Anadoluya, İraqa, İrana yayılan bu topluluq vahid bir etnosu (ulusu) təşkil etmiş, özlərini Osmanlı və Orta Asiya türklərindən fərqləndirmişlər (Bunyatov 1987: 5). Bu ulus vahid siyasi quruluşa, mədəniyyətə, ədəbiyyata malik olmuşdur. Bu gün biz onların yaratdıqları tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı “Azərbaycan tarixi”, “Azərbaycan mədəniyyəti” və “Azərbaycan ədəbiyyatı” adı altında ümumiləşdiririk. Gerçəklikdə isə bu məfhumların Azərbaycan coğrafiyasının çox-çox ötəsinə varan anlayışlar olduqlarını görürük. İzzəddin Həsənoğlu Xorasanda, Qazi Bürhanəddin Orta Anadoluda, Məhəmməd Füzuli İraqda yaşayıb-yaratmalarından asılı olmayaraq, onların Azərbaycan ədəbiyyatı nümayəndələri olduqları şübhə doğurmur. Çünki burada Azərbaycan məfhumu coğrafi deyil, etno-mədəni bir mühiti ifadə etməkdədir. Məhz bu səbəbdəndir ki, bu geniş coğrafiyanın harasında yaşayıb-yaratmalarından asılı olmayaraq, özləri və ya əcdadları Azərbaycanın müxtəlif şəhər və bölgələrində doğulmuş, bu şəhər və bölgələrin adlarını özlərinə nisbət seçmiş müəlliflərlə yanaşı, Azərbaycan xalqının tarixində və etnogenezində fəal iştirak etmiş şamlu, qacar kimi türk-oğuz boylarının nümayəndələri də “Azərbaycanlı təzkirəçilər” sırasına daxil edilmişlər.

Çox təəssüf ki, təzkirəşünaslarımız Azərbaycanlı təzkirəçilər sırasında indiyə kimi təxminən iyirmi müəllifin adını xatırlamış, təzkirələrin çox az bir qismi isə tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Apardığımız araşdırmaların nəticəsi olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan təzkirəçiliyinin nəzəri baxımdan, eləcə də sistemli şəkildə tədqiqinə ciddi ehtiyac vardır. Belə ki, XVI əsrdən başlayaraq XX əsrə qədər Azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən 46 təzkirə qələmə alınmışdırsa da, indiyə kimi onlardan sadəcə 8-i ölkəmizdə Azərbaycan dilində nəşr olunmuşdur. Azərbaycan təzkirələri üzərində tədqiqat aparan alimlər arasında S.Solmaz, Ö.Bayram, A.Kartal, A.Karaismailoğlu, Ə.G.Məani, S.Rüstəmov, N.Qarayev, Ə.Xələfov, M.Məmmədova, M.Muradova, A.Hacıyeva, A.Topalova, K.Məmmədova, J.Şükürovanın və b. araşdırmalarını qeyd edə bilərik.

Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrini qələmə alındığı dil, struktur, əhatə etdiyi dövr, yazıldığı zaman və coğrafiya üzrə təsnifləndirmək mümkündür.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

I. Təzkirələrin yazıldığı zaman və məkan

Burada hər bir təzkirədən ayrıca bəhs edə bilməyəcəyimiz üçün Azərbaycan təzkirələrinin yazıldığı tarix və məkan haqqında məlumatın cədvəl vasitəsilə daha əyani şəkildə çatdırılacağı qənaətinəyik:

N	təzkirəçi	təzkirəsi	yazılma tarixi
XVI əsr			
1	Sam mirzə	Təhfeyi-Sami	h.957/1550-968/1561
2	Əhdi Bağdadi	Gülşəni-şüəra	h.971/1563-64-1001/1592
3	İbrahim mirzə	Fərhəngi-İbrahim	XVI əsr
4	Tövfi Təbrizi	Təzkireyi-Tövfi	XVI əsr
XVII əsr			
5	Sadiq bəy Əfşar	Məcməül-xəvas	h.1016/1607-1608
6	Nazim Təbrizi	Nəzmi-güzidə	h.1027/1617-1036/1626
XVIII əsr			
7	Əliqulu xan Valeh	Riyazüş-şüəra	h.1160/1747
8	LütfəlibəyAzər	Atəşkədə	h.1174-1193/1761-1779
9	İshaq bəy Üzri	Təzkireyi-İshaq	XVIII əsrin II yarısı
10	Əbu Talib xan Təbrizi	Xülasətül-əfkar	h.1206/1791
11	Sultan Məhəmməd mirzə Bahadır xan Səfəvi	Təhfətüş-şüəra	h.1211/1796-1216/1801
XIX əsr			
12	Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü	Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətül əbrar	h. 1228/1813
		Hədayiqül-üdəbə	h.1230/1814
		Nigaristani-Dara	h. 1241/1825
13	Məhəmməd Fazil xan Gorusi Ravi	Əncüməni-xaqan	h.1234/1818-19
14	Mahmud mirzə Qacar	Gülşəni-Mahmud	h.1236/1820
		Bəyanül-Mahmud	h.1240/1824
		Nüqli-məclis	h.1241/1825
15	Seyfüddövlə Sultan Məhəmməd Tağı	Bəzmi-xaqan	h.1245/1829
16	Bəhmən mirzə	Təzkireyi-Məhəmmədşahi	1247/1831
17	Məhəmməd Saleh Şamlu	Məhəküş-şüəra	h. 1252/1836
18	Hülaku mirzə Qacar	Xərabat	h.1255-1256/1839
19	Xudaverdi xan Qacar	Təzkireyi-mədayih-i elxaniyyə	h. 1256/1840
20	Məhəmməd Bağır xan Qacar	Fələkül-Mərrix	h.XIII əsrin I yarısı
21	Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənə	Xeyrati-hesan	h.1304/1886-1306/1888
22	Heydərqulu mirzə	Təzkireyi-Xavər	XIX əsr

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

23	Məhəmmədqulu Mirzə Qacar	Təzkireyi-Xosrovi	XIX əsr
24	Seyid Əzim Şirvani	Təzkirə	1875-1883
25	Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi	Behcətüş-şüəra	h.1294-99/ 1877-82
26	Əli Rza mirzə Qacar	Bosatinül-xaqaniyyə	XIX əsrin 30-cu illəri
27	Ziyai	Təzkireyi-Ziyai	XIX əsrin ikinci yarısı
28	Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani	Əxtəri-taban	h. 1298/1880
29	Mir Möhsün Nəvvab	Təzkireyi-Nəvvab	1891
XX əsr			
30	Məhəmməd ağa Müctəhidzadə	Riyazül-aşiqin	1910
31	Həsənəlixan Qaradaği	Təzkireyi-Qaradaği	XX əsrin əvvəlləri
32	İbrahim Tahir Musayev	Riyazül-arifin	1918
33	Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi	Əncümənül-üdəba	h.1307-1310/ 1928-1931
34	Məhəmmədəli Tərbeyət	Danışməndani-Azərbaycan	1935
35	Qulam Məmmədli	Təzkirə	1954
36	Seyid Əbdülhəmid Xalxali	Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran	1333 / 1954
37	Əziz Dövlətabadi	Süxənvərani-Azərbaycan	1956
		Sərayəndeqani-şəri-parsi dər Qəfqaz	1991
38	Əli Nəzmi	Devist süxənvər	1396/1976
39	Yəhya Şeyda	Ədəbiyyat ocağı	1985-2002
40	Məhəmməd Deyhim	Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan	1989-1992
XXI əsr			
41	Şahin Fazil	Təzkireyi-Şahin	2006

Təzkirələri nəzərdən keçirdikdə məlum olur ki, təzkirəçilər əsərləri üçün materialları uzun illər ərzində toplayırdılar. Təzkirələrin tamamlanma tarixi əsərin yazılma tarixi kimi qeyd olunur. Bəzi təzkirəçilər isə əsərlərini nə zaman yazmağa başladıklarını və hansı tarixdə bitirdiklərini də qeyd edirdilər.

Azərbaycanlı müəlliflər XVI əsrdən etibarən təzkirə qələmə almağa başlamışlar. XVI əsrdə Sam mirzə, Əhdi Bağdadi, İbrahim mirzə və Tövfi Təbrizi təzkirə tərtibləmişdir. Sam mirzə “Təhfeyi-Sami” adlı əsərini h.957/1550-968/1561-ci illərdə Ərdəbildə yazmışdır. Əhdi Bağdadi isə əsərini h.971-1563-cü ildə Kütahyada qələmə almışdır. Bağdada qayıdan müəllif burada əsərinə bir rövzə də əlavə etmişdir. Bu əsrdə təzkirə tərtibləmiş İbrahim mirzə və Tövfi Təbrizi haqqında mənbələrdə məlumat yer alsa da, təzkirələri dövrümüzə gəlib çatmamışdır.

XVII əsrdə Azərbaycanlı müəlliflər Sadiq bəy Sadiqi və Nazim Təbrizi tərəfindən iki təzkirə tərtiblənmişdir. Nazim Təbrizi 1626-cı ildə yazdığı təzkirəsi ilə XVII əsr Azərbaycan təzkirəçiliyini zənginləşdirmiş, Sadiq bəy Əfşardan sonra dəyərli bir əsər ortaya qoymuşdur. Təzkirə İsfahanda yazılmağa başlanmış və Məkkədə tamamlanmışdır. Təzkirə tərtib prinsipi, strukturu və təqdim olunan nümunələrin yalnız qəzəl və rübailəri əhatə etməsi baxımından orijinaldır.

XVIII əsrdə isə Azərbaycan təzkirəçiləri bu janrda beş əsər qələmə almışlar. İlk olaraq h.1160/1747-ci ildə Əliqulu xan Valeh Hindistanda təzkirəsini tamamlamışdır. Lütəli bəy Azər isə təzkirəsini h.1174/1761-1193/1779-ci illər arasında İsfahanda yazmışdır. İshaq bəy Üzrinin antologiya xarakterli təzkirəsinin nə tərtiblənmə tarixi, nə də yazılma yeri məlum deyil. XVIII əsrin digər iki təzkirəçisi Sultan Məhəmməd xan Səfəvi əsərini h. 1211-1216-cı illər arasında, Əbu Talib xan Təbrizi isə h.1206-cı ildə qələmə almışdır.

XIX əsri Azərbaycan təzkirəçiliyinin çiçəklənmə dövrü hesab etmək olar. Belə ki, XIX əsrdə təzkirəçilərimiz 22 təzkirə tərtibləmişlər. H.1228/1813-cü ildə Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycani “Təcrübətül-əhrrar və təsliyyətül əbrar” adlı əsərini, h.1230/1814-cü ildə “Hədayiqül-üdəbə” adlı əsərini, h. 1241/1825-ci ildə isə “Nigaristani-Dara” adlı təzkirəsini Təbrizdə qələmə almışdır. Məhəmməd Fazil xan Gorusinin “Əncüməni-xaqan”ı h.1234/1818-ci ildə Tehrandə yazılmışdır. Mahmud mirzə Qacarın “Gülşəni-Mahmud” adlı təzkirəsi h.1236/1820-21-ci ildə, “Bəyanül-Mahmud”u h. 1240/1824-1825-ci ildə, “Nüqli-məclis”i isə h.1241/1825-ci ildə tərtiblənməmişdir. Bəhmən mirzənin “Təzkireyi-Məhəmmədşahi” adlı əsəri h.1247/1831-ci ildə Ərdəbildə, Məhəmməd Saleh Şamlunun “Məhəküş-şüəra”sı h.1252/1836-37-ci ildə Heydərabadda yazılmışdır. Bu qeyd olunanlardan əlavə XIX əsrdə Hülaku mirzə Qacar “Xərabat” (h.1255/1839), Xudaverdi xan Qacar “Təzkireyi-mədayih-i elxaniyyə” (h.1256/1840-41), Məhəmməd Bağır xan Qacar “Fələkül-Mərrix” (h.XIII əsrin I yarısı), Heydərqulu mirzə “Təzkireyi-Xavər”, Seyfəddövlə Sultan Məhəmməd Tağı “Bəzmi-xaqan” (h. 1245/1829), Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi “Behcətüş-şüəra” (h.1294/1877), Əli Rza mirzə Qacar “Büstanül-xaqaniyyə”, Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani “Əxtəri-taban” (h.1298/1880-81) adlı təzkirələrini yazmışlar. Seyid Əzim Şirvani “Təzkirə”sini 1875-1883-cü illər arasında Şamaxıda, Ziyai “Təzkireyi-Ziyai”sini XIX əsrin ikinci yarısında Lənkəranda və Mir Möhsün Nəvvab “Təzkireyi-Nəvvab”ını 1891-ci ildə Şuşada qələmə almışlar.

XX əsrdə yazılmış Azərbaycan təzkirələrinin sayı ondur. Məhəmməd ağa Müctəhidzadə “Riyazül-əşiqin” adlı təzkirəsini Qarabağda yazmış və 1910-cu ildə İstanbulda çap etdirmişdir. İbrahim Tahir Musayev 1918-ci ildə Rzaqulu xan Hidayətin “Məcməül-füsəha” adlı təzkirəsini ixtisarla Fars dilindən Türkcəyə tərcümə etmişdir. Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi “Əncümənül-üdəbə”sini 1928-ci ildə Təbrizdə tərtibləmişdir. Məhəmmədəli Tərbiyətin “Danışməndani-Azərbaycan”ı 1935-ci ildə Təbrizdə işıq üzü görmüşdür. Həsənəli xan Qaradağının “Təzkireyi-Qaradağı” adlı əsəri də XX əsrin əvvəllərində Qarabağda yazılmışdır. Qulam Məmmədlinin tərtib etdiyi iri həcmli “Təzkirə” 1954-cü ildə Bakıda tamamlanmışdır. Azərbaycan müəllifi Seyid Əbdülləmid Xalxalının “Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran” sərlövhəli təzkirəsi 1954-cü ildə iki cildlə Tehrandə çap olunmuşdur. Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ı 1998-ci ildə, “Sərayəndeqani-şəri-parsi dər Qafqaz” adlı təzkirəsi isə 1991-ci ildə Təbrizdə nəşr edilmişdir. Məhəmməd Dəyhimin “Təzkireyi-şüərayi-Azərbaycan” adlı əsəri beş cildə 1989-1992-ci illərdə Təbrizdə işıq üzü görmüşdür.

XXI əsrdə isə bu janrda yeganə nümunəni Şahin Fazil yaratmışdır və əsər 2006-cı ildə Bakıda çap olunmuşdur.

II. Azərbaycan təzkirələrinin dili

Təzkirəçilərimizin tərtib etdikləri təzkirələri nəzm və nəsr hissələrinin dilinə görə aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür:

1. Təhkiyə hissəsi Türkcə yazılan və yalnız Türkcə şeirlərdən nümunələri əhatə edən təzkirələr. Bu qrupa Yəhya Şeydanın “Ədəbiyyat ocağı” və Şahin Fazilin “Təzkireyi-Şahin”ini aid etmək olar.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

2. Təhkiyə hissəsi Türkcə olan, həm türkcə, həm də Farsca şeirlərdən nümunələr verildiyi təzkirələr. Əhdi Bağdadinin, Sadiq bəy Əfşarın, Seyid Əzim Şirvaninin, Məhəmməd ağa Müctəhidzadənin, Qulam Məmmədlinin təzkirələri bu xarakterdədir.

3. Həm təhkiyə hissəsinin, həm də poeziya nümunələrinin iki dildə (Türkcə və Farsca) yazıldığı təzkirələr. Məhəmməd Dəyhimin təzkirəsi bu şəkildə tərtiblənmişdir.

4. Təhkiyə hissəsi Fars dilində qələmə alınan, həm Fars, həm də Türkcə nümunələrin təqdim olunduğu təzkirələr. Sam mirzə Səfəvinin, Əliqulu xan Valehin, Hülaku mirzə Qacarın, Məhəmməd Həsən xan Etimadüssəltənənin, Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizinin, Mir Möhsün Nəvvabın, Ziyainin, Məhəmmədəli Tərbiyətin təzkirələri bu şəkildə tərtiblənmişdir.

5. Həm təhkiyə, həm də şeir nümunələri Farsca olan təzkirələr. Nazim Təbrizi, Bəhmən mirzə, Lütfuli bəy Azər, Məhəmməd Fazil xan Gorusi və başqaları öz əsərlərini bütünlükdə Fars dilində qələmə almışlar.

III. Təzkirələrin strukturu

Azərbaycan təzkirələrini digər Türk xalqlarının təzkirələri ilə müqayisə etdikdə məlum oldu ki, Azərbaycanlı müəlliflər Herat təzkirəçilik məktəbini əsas götürsələr də, struktur baxımından daha orijinal, rəngarəng əsərlər ortaya qoymuşlar.

Azərbaycan müəllifləri təzkirələrdə haqlarında məlumat verdikləri şairləri təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji prinsiplərə görə təqdim etmişlər. Orijinal tərtib prinsiplərindən istifadə etmiş təzkirəçilərimiz əsərlərində təqdim olunan ədəbi nümunələrin janrlarına görə təzkirələrini qələmə almışlar. Sistemli qələmə alınmış təzkirələrimizə də rast gəlmək mümkündür.

a. Təbəqə üsulu ilə yazılmış təzkirələr

Azərbaycan təzkirələrindən bəziləri Herat təzkirələri kimi təbəqə prinsipi əsasında tərtiblənmişdir.

XVI əsr təzkirəçilərindən Sam mirzə Səfəvi təzkirəsi müqəddimə, səhifə adı verilən yeddi fəsil və xatiməyə ayırmışdır. Əhdi Bağdadi isə Osmanlı təzkirəçilərindən təsirlənərək əsərini müqəddimə, üç rövzə və bir xatimə şəklində tərtibləmişdir. Təzkirənin tam nüsxəsi isə dörd rövzədir.

XVII əsrdə Saqidin qələmə aldığı “Məcmül-xəvas” Herat təzkirələri kimi təbəqə prinsipi ilə tərtiblənmişdir, ön söz, səkkiz məcmə və xatimədən, XIX əsr Azərbaycan təzkirəçisi Məhəmməd Fazil xan Gorusinin “Əncüməni-xaqan” adlı təzkirəsi isə bir müqəddimə, dörd əncümən və bir xatimədən ibarətdir.

I əncümən “Ulu Qacar elinin əsil-nəsəbinin icmalı, fələk kimi iqtidarlı olan hökmdarın vəqiesinin, onun mübarək cülusunun, məmləkətləri idarə etməsinin zikri və sahibqıranın uğurlu əsərlərindən və seçkin şeirlərindən nümunələr”, II əncümən “Şahzadələrin əhvalı, əfkarı və Qacar sülaləsinin böyüklərindən bəzilərinin haqqında”, III əncümən “Şahənşahlıq dərğahında şərəf tapanların həsəbi və nəsəbi haqqında”, IV əncümən “Əyalət şairləri haqqında”dır (Musalı 2012: 193).

Bəhmən mirzə təzkirəsini üç rüştəyə ayırmışdır. Əsər təbəqə prinsipi ilə hazırlanmışdır. Birinci rüştədə qədim dövr şairlərindən, ikinci rüştədə Fətəli şah, şahzadə və adlı-sanlı əmirlərdən, üçüncü rüştədə əlifba sırası ilə təzkirəçinin 56 nəfər müasirindən bəhs olunmuşdur.

Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycanının “Nigaristani-Dara”sı dörd nigarxanadan ibarətdir. I nigarxana zamanə xaqanı Fətəli şah Qacara, II nigarxana Qacar şahzadələrinə və böyük əmirlərə, III nigarxana şahə və şahzadələrə yaxın olan şairlərə, IV nigarxana isə müxtəlif vilayətlərin şairlərinə həsr olunmuşdur (Məani 1350: c. 2, 393).

Mahmud mirzə Qacar qadınlara həsr olunmuş “Nüqli-məclis” təzkirəsinin müəllifidir. Əsərin strukturu aşağıdakı kimidir:

I fəsil - Fətəli şahın şair qızları;

II fəsil - şairlik edən digər saray qadınları;

III fəsil - İranın başqa bölgələrinin şairələri;

IV fəsil - Keçmiş zaman şairələri (Məani 1348: c. 1, 137).

b. Əlifba prinsipi əsasında tərtiblənmiş təzkirələr

Bəzi Azərbaycan təzkirəçiləri əsərlərini əlifba prinsipi əsasında tərtibləmişlər. XVIII əsr təzkirəçisi Əliquluxan Valehin “Riyazüş-şüəra”sında şairlər haqqındakı məlumat təxəllüslərinə görə əlifba sırası ilə verilmişdir.

Məhəmməd Kazım Əsrar Əlişah Təbrizi “Behcətüş-şüəra” adlı təzkirəsində əlifba sırası ilə 86 Azərbaycanlı şairdən bəhs edir. Nəsrə Farsca olmasına baxmayaraq, poeziya nümunələrinin çox hissəsi Türkcə, yalnız cüzi bir qismi Farscadır. Bu da təzkirəni digərlərindən fərqləndirən spesifik cəhətdir (Musalı 2012: 239).

Əli Rza mirzə Qacarın “Bosatinül-xaqaniyyə” təzkirəsi əlifba prinsipi əsasında hazırlanmışdır. Beş “bostan”dan ibarət olan təzkirənin hər “bostan”ı əslində müstəqil bir təzkirədir (Məani 1348: c. 1, 120). Hər cildin əvvəlində müqəddimə və məqsədin bəyanı, daha sonra isə şairlərin tərcümeyi-halları, əlifba sırası ilə şairlərin fihristi, axırda isə onların hər birinin şeirlərindən nümunələr təqdim olunmuşdur.

Əbülqasım Möhtəşəm Şirvani “Əxtəri-taban” təzkirəsində əlifba sırası ilə 82 qadın şairə haqqında məlumat verilmişdir (Məani 1348: c. 1, 9).

Məhəmmədəli Tərbiyət də təzkirəsini şair təxəllüslərinin əlifba ardıcılığı ilə tərtib etmişdir. Qulam Məmmədli də əlifba prinsipini əsas götürsə də, bəzən bu prinsipə əməl olunmamışdır. Qeyd olunan bu iki əsərə müəllifləri ön söz yazmamışlar.

c. Coğrafi prinsipə görə yazılmış təzkirələr

Azərbaycan təzkirələrindən bir neçəsi coğrafi prinsip əsasında qələmə alınmışdır.

Lütfəli bəy Azərin təzkirəsinin strukturu mürəkkəbliyi ilə fərqlənir. Azər şairləri mənsub olduqları bölgəyə və şəhərə görə sıralayaraq iki məcmərə ayırmışdır. Birinci məcmərə özü də üç fəsildən ibarətdir: şölə, əxgər və furuğ. Şölədə İslam dünyasında olan hökmdar, şahzadə, əmir şairlərdən; əxgərdə İran, Turan və Hindistan şairlərindən; furuğda qadın şairlərdən bəhs olunmuşdur. İkinci məcmərə müəllifin müasiri olan şairlərə həsr olunmuşdur və iki pərtövə bölünmüşdür (Məmmədova 2001: 70).

Seyid Əzim Şirvaninin “Təzkirə”si dibaçə, təvəqqeyi-müəllif, müqəddimə və dörd fəsildən ibarətdir (Seyid Əzim 1974: 448). Təzkirəçi əsərinin strukturunu belə açıqlayır: “bu məcmuə dörd fəsil üzrə, hər fəsil üç bürc otuz dərəcə üzrə bəyan olunmuşdur”.

Fəsl-i-əvvəl: Şüərayi- Qafqaz bəyanındadır.

Fəsl-i-dovvom: Şüərayi- Azərbaycan bəyanındadır.

Fəsl-i-səyyum: Şüərayi- Rum bəyanındadır.

Fəsl-i-çəharüm: Şüərayi-Türküstan bəyanındadır.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/13 Fall 2013

Ziyai təzkirəsini iki hissədə tərtib etmişdir. Birinci hissə “Atəşkədə” təzkirəsini, ikinci hissə isə şairin müasirlərini əhatə edir (Qarayev 2012: 102).

XX əsr təzkirəçisi Məhəmməd Dəyhimin əsəri coğrafi prinsip əsasında hazırlanmış, hər bir bölgə daxilində öncə vəfat etmiş şairlər, daha sonra həyatda olan şairlər haqqında məlumat əlifba sırasına əsasən düzülmüşdür (Musalı 2012: 325).

Əziz Dövlətabadinin “Süxənvərani-Azərbaycan”ı da eyni prinsiplə hazırlanmışdır.

d. Xronoloji prinsip əsasında tərtiblənmiş əsərlər

XVII əsr təzkirəçisi Nazimin Təbrizinin “Nəzmi-güzidə”si iki babdan ibarətdir. Hər bab iki fəslə ayrılmışdır. Birinci babın ilk fəslə “Qədim və orta dövr fəhəstlilərinin qəzəllərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi” adlanır. Sözügedən babın ikinci fəslə “Son dövr bələğətlilərinin qəzəllərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi” adlanır. İkinci babın birinci fəslə “Qədim və orta dövr fəhəstlilərinin rübailərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi” məsələsinə həsr edilmişdir. İkinci babın ikinci fəslə isə “Son dövr bələğətlilərinin rübailərinin müntəxəbatı və onların gözəl mahiyyətə malik əhvalının bir qismi” sərlövhəsi altında təqdim olunmuşdur (Musalı 2012: 155).

Hülaku Mirzə Qacarın “Xərabat” adlı təzkirəsində də xronoloji prinsip əsas alınmış, xronologiya daxilində də şairlər əlifba ardıcılığı ilə təqdim olunmuşdur.

XX əsr təzkirəçisi Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizinin “Əncümənül-üdəbə” adlı əsəri 3 qismət və 9 cildə ibarətdir. Hər cildin əvvəlində ərəb əlifbası sırası ilə şairlərin siyahısı verilmiş, daha sonra onların tərcümeyi-halları, axırda isə şeirlərindən nümunələr əksini tapmışdır. Bu təzkirə xronoloji prinsip əsasında qurulmuş, xronologiya daxilində isə əlifba ardıcılığı əsas götürülmüşdür (Məani 1348: 57).

Mir Möhsün Nəvvab əsərinin ön sözündə təzkirənin tərtib prinsipi haqqında yazır: “...təzkirəni üç hissəyə bölürəm. Birinci hissə həyatda olmayan şairlərin əhvalı və şeirləri. İkinci hissə həyatda olan şairlərin əhval və şeirləri. Üçüncü hissə kitabın xatiməsi, məzhəkəli şeir parçaları, satiralar və s. əvvəlki hissədə adı getməyən şairlər və Qafqaz şəhərlərinin şairləri” (Nəvvab 1980: 6).

XX əsr təzkirəçisi Qarabağlı Məhəmməd ağa Müctəhidzadə əsərinin ön sözündə təzkirəsini iki rövzəyə və bir bağçaya ayırdığını yazır. Daha sonra hər bir rövzədə hansı şairlərdən bəhs edəcəyini qeyd edir. Qeyd edək ki, Müctəhidzadə təzkirəsinin sadəcə birinci rövzəsi zamanımıza çatmış və təzkirəçi tərəfindən 1910-cu ildə çap edilmişdir (Qarabağlı 1328: 2).

e. Ədəbi nümunələrin janrına görə tərtib olunmuş təzkirələr

Lütfəli bəyin qardaşı olan İshaq bəy Üzri Bəydilinin antologiya xarakteri daşıyan (?-h.1185/1771) “Təzkireyi-İshaq”ı dörd fəsildən ibarət olub, təzkirədəki şeirlərin janrına görə tərtiblənmişdir. Təzkirənin I fəsili qəsidələri, II fəsil qitələri, III fəsil qəzəlləri, IV fəsil isə rübailəri əhatə edir (Musalı 2012: 179).

Heydərqulu mirzənin “Təzkireyi-Xavər” əsəri təzkirə adını daşısa da, əslində köhnə və yeni şairlərin şeirlərindən ibarət müntəxəbatıdır. Üç “bəxş”dən ibarət olan bu əsərin I hissəsində qəsidələr, II hissəsində qəzəllər, III hissəsində rübailər təqdim olunmuşdur. Buradakı şeirlər qafiya və rədifə görə əlifba ardıcılığı ilə sıralanmışlar (Məani 1348: I c., 219).

f. Sistemsiz tərtib olunmuş təzkirələr

Xudaverdi ibn Məhəmməd İbrahim xan Qacarın “Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” adlı təzkirəsi Qacarlar dövrünün ortalarında yaşayıb-yaratmış 37 şairin qısa şərh-hallarını, əsərlərindən

və şeirlərindən nümunələri əhatə edir. Əsərdə müxtəlif şairlərin təzkirəçisinin oğlu olan və Kamal təxəllüsü ilə şeirlər yazan Allahqulu mirzə Elxaninin məhdində dedikləri şeirləri toplanmışdır.

IV. Təzkirələrin əhatə etdiyi coğrafiya və zaman

Azərbaycan təzkirələrini əhatə etdiyi coğrafiyaya görə üç hissəyə ayırmaq mümkündür:

- Ümumşərq
- Ümumazərbaycan
- Məhəlli

a. Ümumşərq coğrafiyasının şairlərini əhatə edən təzkirələr

Bəzi Azərbaycan təzkirəçiləri ümumşərq coğrafiyasında yaşayıb-yaratmış şairləri əsərlərinə daxil etmişlər. Məsələn, Sam mirzə təzkirəsi XV əsrin ikinci yarısı və XVI əsrin birinci yarısında yaşayan 713 nəfər Azərbaycan, Osmanlı, İran, Orta Asiya şairləri haqqında məlumatı əhatə edir.

Əhdi Bağdadi öz əsərində XVI əsrin 381 nəfər Osmanlı və Azərbaycan şairi haqqında məlumat vermişdir. Sadiq bəy Sadiqi “Məcməül-xəvas” təzkirəsində XVI əsrdə və XVII əsrin başlanğıcında yaşayıb-yaratmış Fars və Türk əsilli şairlərdən, Nazim Təbrizi isə təzkirəsində (1036/1626) qədim və orta dövr Şərq şairlərindən və öz müasirlərindən bəhs etmişdir. XVIII əsr təzkirəçisi Valeh Dağıstani Yaxın və Orta Şərqi bir çox tanınmış şairlərini əsərinə daxil etmişdir. Lütfuli bəyin “Atəşkədə” təzkirəsi İran, Orta Asiya, Azərbaycan və Hindistanda yaşayan 842 şair haqqında məlumatı əhatə edir. Əbülqasım Möhtəşəm Şirvaninin “Əxtəri-taban” təzkirəsində XIX əsr Şərq ölkələrinin şairələrindən bəhs olunmuşdur. Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizi “Əncümənül-üdəba”-sında Farsdilli poeziyanın başlanğıcından öz dövrünə qədər Farsca yazıb-yaratmış şairləri xatırlanmışdır. Məhəmməd Fazil xan Gorusi “Əncüməni-xaqan” adlı təzkirəsini h. 1234/1818-19-cu ildə Fars dilində qələmə almışdır. Əsərdə müəllifin öz müasirlərindən bəhs olunmuşdur. Bəhmən mirzənin “Təzkireyi-Məhəmmədşahi” adlı əsərinin birinci fəslində XVIII əsrin sonlarına qədər yaşamış şairlər haqqında məlumat verilmişdir. İkinci və üçüncü fəsillər təzkirəçinin müasirlərini əhatə etməkdədir. XIX əsr təzkirəçisi Seyid Əzim Şirvani əsərində XII əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşayıb-yaratmış Azərbaycan Qafqaz, İran, Türkünstan və Rum şairləri haqqında məlumat vermişdir. “Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” Qacarlar dövrünün ortalarında yaşayıb-yaratmış 37 şair haqqında məlumatı əhatə etməkdədir. Məhəmmədqulu Mirzə Qacarın “Təzkireyi-Xosrovi” adlı təzkirəsində həm qədim, həm də yeni dövrün şairləri haqqında məlumat öz əksini tapmışdır. Ziyai təzkirəsinin birinci hissəsində “Atəşkədə”dəki məlumatlar qısaldılmış şəkildə təqdim olunmuş, ikinci hissədə isə XX əsrin ilk yarısına qədər Ərdəbil, Təbriz şairlərindən bəhs olunmuşdur.

b. Ümum azərbaycan təzkirələri

Məhəmmədli Tərbiyət təzkirəsində qədim zamanlardan XX əsrin əvvəllərinə qədərki zaman dilimində yaşamış Azərbaycanlılar haqqında bilgi verilmişdir (Tərbiyət 1987). Qulam Məmmədli və Məhəmməd Dəyhim də təzkirələrində həm Cənubi Azərbaycan, həm də Şimali Azərbaycan şairləri xatırlanmışdır.

c. Məhəlli təzkirələr

Bəzi Azərbaycan təzkirəçilərinin əsərləri məhəlli xarakter daşımışdır. Məsələn, Mir Möhsün Nəvvab və Məhəmməd ağa Müctəhidzadə təzkirələrində XIX əsr Qarabağ şairlərini xatırlamışlar.

Əziz Dövlətabadının “Süxənvərani-Azərbaycan”ını da məhəlli təzkiyə hesab etmək olar. Təzkiyə bütövlükdə Cənubi Azərbaycan şairlərindən bəhs edir. Təzkiyənin I cildi Ərdəbil, Arazbarran, Urmiyə, Ərvənəq, Ənzab və Təbrizdən olan şairlər haqqında məlumatı əhatə etməkdədir. II cildə isə Xalxal, Xoy, Sərab, Səlməs, Maku, Mərənd, Məhabad, Miyanə və Gərmrud şairlərinin haqqında məlumat verilmişdir.

d. Zümrə və ailə təzkiyələri

Azərbaycan təzkiyələrindən ikisi sultan və şah ailələrinin mənsubu olan şairlərə həsr edilmişdir və digər təzkiyələrdən əhatə etdiyi şairlərin bir nəslin və ya zümrənin nümayəndələrini əhatə etmələrinə görə fərqlənirlər. Belə ki, Seyfəddövlə Sultan Məhəmməd Tağının “Bəzmi-xaqan” (“Təzkiyətüs-səlatin”) adlı təzkiyəsi bir bəzm və beş əncüməndən ibarətdir. I əncüməndə ilk olaraq Səfəvi nəslinin mənsublarından, daha sonra müxtəlif Gilan, Cığatay, Hind, Özbək, Osmanlı, Xarəzm, Səlcuq, Mazandaran və s. hökmdar şairlərindən bəhs edilmişdir. II əncümən “Əsrin padşahının şeirlərinin zikri və onun halının və ləyaqətlərinin şərhindən bir müxtəsər” sərlövhəsi ilə başlamaktadır. III əncümən “Şahzadələrin şeirləri və həyatları haqqında”dır. Burada Qacarlar xanədanından olan 23 şahzadə şair haqqında məlumat verir (Seyfəddövlə: 2-3).

Mahmud mirzə Qacarın “Gülşəni-Mahmud”u ailə təzkiyəsi olduğuna görə fərqlənir. Təzkiyədə öncə Xaqan təxəllüslü Fətəli şah, onun qızları və oğulları, daha sonra Fətəli xanın qardaşı Hüseynqulu xanın övladları haqqında məlumat verilmişdir.

V. Azərbaycan təzkiyələrini bəhs etdikləri zamana görə iki qismə ayırmaq olar:

1. Zaman məhdudiyyəti qoyulmayan təzkiyələr;
2. Müəyyən zaman dilimini əhatə edən təzkiyələr.

a. Zaman məhdudiyyəti qoyulmayan təzkiyələr

Nazim Təbrizi təzkiyəsində qədim və orta əsrlərdə yazıb yaratmış Şərq şairlərindən və müasirlərindən, Əliqulu xan Valeh “Riyazüş-şüəra”sında 2540 qədim, orta əsr və müəllifin müasirləri olan şairlərdən bəhs etmişdir. Lütəli bəy Azər də “Atəşkədə”də zaman həddi qoymamışdır. Seyfəddövlə Sultan Məhəmməd Tağı “Təzkiyətüs-səlatin”ində zaman məhdudiyyəti qoyulmamışdır. Heydərqulu mirzə Qacarın “Təzkireyi-Xavər”i qədim və yeni şairlərin şeirlərindən ibarət mün-təxəbatdır.

Bəhmən mirzənin “Təzkireyi-Məhəmmədşahi”sinin birinci fəslində h. XIII əsrə qədər yaşayıb yaratmış şairlər haqqında bio-bibliografik məlumat verilmişdir. Digər iki fəsildə isə təzkiyəçinin müasiri olan şahzadə və şairlər xatırlanmış və əsərlərindən nümunələr yer almışdır.

Seyid Əzim Şirvani “Təzkiyə”sində daxil etdiyi şairləri seçərkən zaman məhdudiyyəti qoymamışdır.

XIX əsr təzkiyəçisi Ziyainin iki hissədən ibarət olan “Təzkireyi-Ziyai”sinin birinci hissəsində “Atəşkədə”də bəhs olunan şairlər, ikinci hissəsində isə müəllifin müasirləri haqqında məlumat verilir və böyük bir zaman dilimini əhatə olunur.

Şəmsəddin xan Həqqi Təbrizinin “Əncümənül-üdəbə”si Farsdilli poeziyanın başlanğıcından müəllifin zamanına kimi yaşayıb-yaratmış şairləri əhatə etməkdədir (Məani 1348: I c., 57).

M.Tərbiyətin “Dənışməndani-Azərbaycan” təzkiyəsində qədim zamanlardan başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər yaşayıb yaratmış şairlərdən bəhs olunur.

b. Müəyyən zaman dilimini əhatə edən təzkirələr

“Töhfeyi-Sami” XV əsrin birinci yarısı - XVI əsrin birinci yarısında yetişmiş Azərbaycan və digər Şərq xalqlarının nümayəndələri haqqında məlumatı və əsərlərindən örnəkləri, Əhdi Bağdadi təzkirəsi XV-XVI əsr Azərbaycan və Osmanlı şairlərini, “Məcməül-xəvas” XVI əsr-XVII əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Fars və Türk əsilli şairləri əhatə etməkdədir. Fazil xan Gorusi “Əncüməni-xaqan” adlı təzkirəsində (1818-19) öz müasirlərindən, Əbdürrəzzaq bəy Dünbülü Azərbaycanının (h. 1241) “Nigaristani-Dara” adlı təzkirəsi müəllifin müasiri olmuş şairlərdən bəhs etmişdir. “Təzkireyi-mədayihi-Elxaniyyə” Qacarlar dövrünün ortalarında yaşayıb-yaratmış 37 şairin qısa şərh-hallarını, əsərlərindən və şeirlərindən nümunələri əhatə edir.

Məhəmməd Saleh Şamlu “Məhəküş-şüəra” adlı əsərini öz müasiri olan istedadlı şairlərin həyat və yaradıcılıqlarının səbətsiz zamanənin keşməkeşi içində itib-batmaması və unudulmaması üçün bu təzkirəni tərtib etmişdir. Mahmud mirzə Qacar 1820-ci ildə Qacarlar xanədanının şairlərinə həsr edilmiş “Gülşəni-Mahmud” adlı ailə təzkirəsini qələmə almışdır. “Bəyanül-Mahmud” adlı digər bir təzkirəsində isə müasiri olan şairlər haqqında məlumat vermişdir. Seyyid Əbdülhəmid Xalxalının 1954-1958-ci illərdə nəşr etdirdiyi iki cildlik “Təzkireyi-şüərayi-müasiri-İran” adlı əsərini adından da məlum olduğu kimi təzkirəçinin müasiri olan şairləri əhatə etməkdədir.

Şahin Fazilin təzkirəsi isə XIX əsrin 80-cı illərindən XXI əsrin əvvəllərinə kimi olan zaman dilimini əhatə edir və “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin şairlərinə həsr olunmuşdur.

Nəticə

Azərbaycan təzkirələrini tədqiqata cəlb etməyimizin məqsədi orta əsrlərdən etibarən yaranıb inkişaf edən təzkirəçiliyimizə ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə yanaşmaq, bu əsərləri nəzəri baxımdan təsnifləşdirmək və Azərbaycan təzkirəçiliyi qarşısında duran problemləri ortaya qoymaqdan ibarət olmuşdur.

Azərbaycan təzkirələri üzərində apardığımız araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələrini qələmə alındıqları dil, struktur, əhatə etdiyi dövr, yazıldığı zaman və coğrafiya üzrə təsnifləndirmiş və aşağıdakı nəticələrə gəlmişik:

Azərbaycan təzkirələrini yazıldığı dövr və məkana görə sistemləşdirən zaman Azərbaycanlı müəlliflər tərəfindən XVI əsrdə 4, XVII əsrdə 2, XVIII əsrdə 5, XIX əsrdə 22, XX əsrdə 12, XXI əsrdə isə 1 təzkirənin yazıldığı məlum olmuşdur. Azərbaycanlı müəlliflərin təzkirələri Ərdəbil, Təbriz, İsfahan, Şamaxı, Lənkəran, Şuşa, Kütahya, Heydərabad, Məkkə, Bakı və başqa coğrafi ərazilərdə qələmə alınmışdır.

Təzkirəçilərimizin tərtib etdikləri təzkirələri dil baxımından dəyərləndirərkən bu əsərləri şərti olaraq 5 qrupda təqdim etmişik: təhkiyə hissəsi Türkcə yazılan və yalnız Türkcə şeirlərdən nümunələri əhatə edən təzkirələr; təhkiyə hissəsi Türkcə olan, həm Türkcə, həm də Farsca şeirlərdən örnəklərin verildiyi təzkirələr; həm təhkiyə hissəsinin, həm də poeziya nümunələrinin iki dildə (Türkcə və Farsca) yazıldığı təzkirələr; təhkiyə hissəsi Fars dilində qələmə alınan, həm Fars, həm də Türkcə nümunələrin təqdim olunduğu təzkirələr; həm təhkiyə qismi, həm də şeir nümunələri Farsca olan təzkirələr.

Hərət təzkirəçilik məktəbi əsasında yaranıb inkişaf edən Azərbaycan təzkirəçiliyi struktur baxımından orijinal və rəngarəng əsərlərdən ibarət olmuşdur. Azərbaycan təzkirəçiləri təzkirələrində məlumat verdikləri şairləri təbəqə, əlifba, coğrafi, xronoloji prinsiplərə görə təqdim etmişlər. Orijinal tərtib prinsiplərindən istifadə etmiş təzkirəçilərimiz ədəbi nümunələrin janrlarına görə öz təzkirələrini tərtib etmişlər. Sistemsiz qələmə alınmış təzkirələrimizə də rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan təzkirələrini əhatə etdikləri coğrafiyaya görə üç növə – ümumşərq, ümum azərbaycan və məhəlli təzkirələrə ayırmaq mümkündür.

Azərbaycan təzkirələri bəhs etdikləri zamana görə müəyyən zaman dilimini əhatə edən təzkirələrdən və zaman məhdudiyyəti qoyulmayan təzkirələrdən ibarətdir.

Aparığımız araşdırmalar nəticəsində 41 Azərbaycan təzkirəçisinin XVI əsrdən XXI əsrə kimi 46 təzkirə tərtiblədiyi məlum olmuşdur. XVI əsrdən yaranıb inkişaf edən Azərbaycan təzkirəçiliyi haqqın-da indiyə kimi kompleks tədqiqat aparılmamışdır. Dünyanın müxtəlif əlyazma xəzinələrinə səpələnmiş və adları Azərbaycan təzkirəçilik tarixinə daxil edilməmiş Azərbaycan təzkirələri ilk dəfə tərəfimizdən sistemləşdirilmişdir. Təbii ki, bu, son rəqəm deyil. Gələcək tədqiqatlar zamanı bu sayda dəyişiklik də ola bilər, tərəfimizdən əldə olunmayan əsərlər üzə çıxarıla bilər.

Belə qənaətə gəlirik ki, Azərbaycan təzkirəşünaslığının qarşısında mühüm məsələlər durmaqdadır və bir çox təzkirələr öz tədqiqatçılarını gözləməkdədir. Belə ki, Azərbaycan təzkirələri nəzəri baxımdan tədqiqata cəlb olunmalı, XVI əsrdən XX əsrə qədər qələmə alınmış Azərbaycan təzkirələri Azərbaycan dilinə tərcümə və ya transfoneli-terasiya olunduqdan sonra təzkirələr dövrün ədəbi fonunda təhlil edilməli, təzkirələr əsasında ədəbi tənqidin, şairlərarası münasibətin, tərcümə sənətinin, Azərbaycan ədiblərinin digər xalqların nümayəndələri ilə ədəbi və mədəni əlaqələrinin tarixi öyrənilməlidir. Təzkirələrin tədqiqata cəlb olunması ilə klassik Azərbaycan ədəbiyyatını zənginləşdirmək və adları sadəcə təzkirələrdə xatırlanmış şairləri üzə çıxarmaq mümkündür.

Qeyd olunan bütün Azərbaycan təzkirələrinin tərcüməsi, elmi-tənqidi və ya faksimile mətnlərinin hazırlanması təzkirəşünaslarımız qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Bunlardan əlavə, hər bir Azərbaycan təzkirəsinin monoqrafik səviyyədə araşdırılması Azərbaycan ədəbiyyatının müxtəlif mərhələlərini, ədəbi əlaqələri, ümumiyyətlə mədəniyyət tariximizi tədqiq etmək üçün əhəmiyyətlidir.

ƏDƏBİYYAT

AHDİ ve Gülşen-i şuarası (İnceleme-metin) / hazır.: S. Solmaz. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 2005.

BAYRAM Ömer, Azərbaycan sahası tezkireleri ve Seyid Azim Şirvaninin tezkiresi. – Doktora Tezi. Gazi Üniversitesi, Ankara, 2005.

BƏHMƏN Mirzə, Təzkireyi-Məhəmmədsəhi. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Əlyazmalar İnstitutu, M-24.

BUNYATOV Z., Efendiev O. Ot redaktorov // Fazlullax ibn Ruzbixan Xundji. Tarix-i alam-ara-yi Amini. Baku, 1987.

ƏLİQULUXAN Valeh. Riyazüş-şüəra. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, FS-700.

İPEKTEN H, Türk edebiyatının kaynaklarından Türkçe şuarası tezkireleri. Erzurum: Ankara Üniversitesi yayınları, 1991.

İSEN Mustafa, Tezkireden bioqrafiye, İstanbul, 2010.

İSHAQ bəy Üzri Bəydili. Təzkireyi-İshaq. İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 7261.

QARABAĞLI Müctəhidzadə Məhəmməd Ağa. Təzkirətüş-şüəra Riyazül-aşiqin. Dersaadet: Karabet Mətbəəsi, 1328.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 8/ 13 Fall 2013

- QARAYEV N, XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri, Bakı, 2012.
- LÜTFƏLİ bəy Azər. Atəşkədə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Əlyazmalar İnstitutu, M-238.
- MƏNİ Əhməd Gülçin, Tarixi-təzkirəhayı-Farsi. 2 c., Tehran, 1348-1350.
- MƏHƏMMƏD Fazil xan Gorusi, Əncüməni-xaqan. İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 892.
- MƏHƏMMƏDQULU xan Qacar. Lübbül-lübab. Tehran Universiteti, Hikmət kolleksiyası 289.
- MƏMMƏDLİ Qulam, Təzkirə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Əlyazmalar İnstitutu, B-2701.
- MƏMMƏDOVA M, Lutfəli bəy Azər və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2001.
- MİRZƏ İsa Xəyali Ziyai. Təzkireyi-Ziyai. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, D-269.
- MUSALI Vüsalə, Türk təzkirəçiliyi: bibliografiya, Bakı, 2011.
- MUSALI Vüsalə, Azərbaycan təzkirəçilik tarixi, Bakı, 2012.
- NAZİM Təbrizi, Nəzmi-güzidə. İran İslami Şura Məclisi kitabxanası 480.
- NƏVVAB Mir Möhsün. Təzkireyi-Nəvvab. Bakı: Orucov qardaşlarının mətbəəsi, 1913.
- NƏVVAB Mir Möhsün Ağamirzadəyi-Qarabaği. Təzkireyi-Nəvvab / Tərcümə edən: Nəsrəddin Qarayev, Bakı: 1980, AMEA Əlyazmalar İnstitutu elmi arxiv. Nəsrəddin Qarayevin şəxsi arxivi. Qovluq 152.
- SAM MİRZƏ, Təhfeyi Sami. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Əlyazmalar İnstitutu, B-5119.
- SEYFÜDDÖVLƏ Məhəmməd Tağı, Bəzmi-xaqan. İran Məclis Kitabxanası 894.
- STORİ Ç, Persidskaya literatura, Moskva, 1972, ç. 2.
- SEYİD Əzim Şirvani, Əsərləri. III cild. Bakı. Elm, 1974.
- SEYYİD Azim Şirvânî, Tezkiretü's-Şu'arâ / haz.: Ö.Bayram. T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay. (e-kitap), Ankara.
- TƏRBİYƏT Məhəmmədəli, Dənşməndani-Azərbaycan, Bakı, 1987.
- TOLASA H, Sehi, Latifi, AşıkÇelebitezkirelerine göre 16. yüzyılda edbiyyataraşdırmaveeleştirisi. İzmir: EgeUniversitesiyayınları, 1983.
- ŞAHİN Fazil, Təzkireyi-Şahin. Bakı, 2006.
- VƏLİQULU bəy Şamlu. Qisəsül-xaqani. İran İslami Şura Məclisi kitabxanası – 8530.